

Τὰ ὡς ἄνω μαρτυροῦν, ὅτι ἔχομεν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μίαν πρωτόγονον κατάστασιν εἰς τὴν σημερινήν. Δὲν συνηγοροῦν ὁμως σαφῶς περὶ προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ πιθήκων. Καίτοι ὁ ἀνθρώπος εἶναι τὸ τελευταῖον ἐμφανισθὲν εἶδος, δὲν ἔχομεν τύπους ἐνδιαμέσους πρὸς τὰ ὑπ' αὐτὸν εἶδη. Τὰ παλαιοντολογικὰ εὐρήματα εἶναι ὅλα τῆς τεταρτογενοῦς περιόδου καὶ ἀνήκουν ὅλα εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος.

Ὁ Γερμανὸς ἀνθρωπολόγος Κλαατςχ τὸ 1922 εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἡ γένεσις τοῦ πολιτισμοῦ» διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἀνθρώπος δὲν προήλθεν ἀπὸ τοὺς ἀνθρωποειδεῖς πιθήκους (σχιμπαντζῆν), ἀλλ' ὅτι ἀμφότεροι προήλθον ἀπὸ ἓνα κοινὸν κορμὸν ἐξελιξέως, ὡς δύο διάφοροι κλάδοι παραλλήλως ἀναπτυσθέντες.

Ὁ Ἕλλην ἀνθρωπολόγος Κούμαρης εἰς πρόσφατον ἔργον του παρατηρεῖ σχετικῶς, ὅτι «τῶν ἀνθρωποειδῶν πιθήκων ἡ μελέτη ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ συνδέσμου μετὰ τὸν ἀνθρώπον. Καὶ δὲν ἐννοοῦμεν μετὰ τοῦτο, ὅτι ὁ ἀνθρώπος κατάγεται τυχῶν ἀπὸ τοὺς πιθήκους, τοὺς ζῶντας αὐτοὺς συγγενεῖς του. Οὗτοι εἶναι τελικοὶ ἀκρεμόνες καὶ δὲν πρόκειται νὰ γίνουν ποτὲ ἀνθρώποι, οὔτε καὶ ὑπῆρξαν πρόγονοι τῶν ἀνθρώπων» (1).

Ὅτι ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι ἐξειλιγμένος πίθηκος μαρτυροῦν τὰ ἑξῆς. Ὁ μὲν πίθηκος ζῆ συνεχῶς εἰς τὰ δάση ὡς ἀναρριχητικὸν ἐπὶ τῶν δένδρων, ὁ δὲ ἀνθρώπος ζῆ εἰς τὰς πεδιάδας ὡς πελματοβάμον. Ἐπειτα ἡ πλαστικότητα καὶ τὸ ἐξελιξιμὸν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχει εἰς τοὺς πιθήκους. Ἐμελετήθησαν λεπτομερῶς τόσο οἱ κατὰ φύσιν ζῶντες πίθηκοι τῶν τροπικῶν περιοχῶν, ὅσον καὶ πίθηκοι ζωολογικῶν κήπων, κινηματογραφικῶν ἐταιρειῶν καὶ ἄλλοι, ἀνατραφέντες μεμονωμένως ὑπὸ βιολόγων ἐκ βρεφικῆς ἡλικίας.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι τὸ χάσμα μεταξὺ πιθήκου καὶ ἀνθρώπου εἶναι καταφανές. Καὶ μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, εἰς ἣν ὑπεβλήθησαν, ἐνεφάνισαν ἰκανότητα μόνον πρὸς μίμησιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ μίμησις τῶν περιορίζεται μόνον εἰς κινήσεις καὶ ἔργα τοῦ κύκλου τῶν βιολογικῶν ἀναγκῶν. Οὕτω κατορθώνουν νὰ φθάνουν κρεμαμένους καρπούς διὰ χρήσεως ἀναβάθρων ἢ συνενώσεως καλάμων, μανθάνουν νὰ κάθηνται γύρω εἰς τράπεζαν καὶ νὰ τρώγουν καὶ πίνουν κατὰ ἀνθρωπίνους τρόπους, νὰ εἶναι καθαροί, νὰ ἀνάπτουν τὴν θερμάστραν, νὰ ἀνοίγουν τὴν θύραν διὰ κλειδός, νὰ φοροῦν ἐνδύ-

(1) Κούμαρη Ἰ. Ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ ἱστορία του, Ἀθήναι 1954, σ. 26.

ματα, νὰ ἱππεύουν. Ὅχι ὅμως ἀνώτερόν τι. Ὁ ἄνθρωπος ἀντιθέτως ἐμφανίζεται κατὰ τὴν πορείαν τῆς ζωῆς ὡς ἓν νέον καὶ ἀμέσως διαμορφωμένον εἶδος.

Προκειμένου περὶ ἀνθρώπου δὲν ἔχομεν μίαν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν. Ἐχομεν μίαν ταχυγένεσιν με ἀρχῆθεν ὑπάρχοντα γνωρίσματα. Εἰδικῶς ἀνθρώπινα γνωρίσματα καθωρίσθησαν ἡ ὀρθία στάσις, ἡ γλῶσσα, αἱ χεῖρες, ἡ ὄλη ἐπιφάνεια τοῦ σώματος, ἡ χρῆσις τοῦ πυρός, ἡ δύναμις προσαρμογῆς εἰς τὸ περιβάλλον, ἡ κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ ὕψις τοῦ ἐγκεφάλου.

Ἡ ὀρθία στάσις καὶ ἡ στήριξις ἐπὶ μόνων τῶν ποδῶν εἶναι γνώρισμα συνάφες πρὸς τὴν ὄλην διαμόρφωσιν τοῦ σώματος καὶ οὐχὶ κάτι τὸ δευτερογενῶς προελθόν. Συνάπτεται με τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ραχιαίου ἄξονος τοῦ ἀπαρτιζομένου ἐκ τεσσάρων καμπυλῶν, διαδοχικῶς κοίλων καὶ κυρτῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα θηλαστικά, ἀκόμη καὶ τοὺς πιθήκους, ἅτινα ἐμφανίζουν μίαν μόνην καμπύλην. Τὸ ὑποστηριχθέν, ὅτι ἡ ὀρθία στάσις εἶναι ἀπλή ὑπέρβασις τῆς βαθμίδος ἀναρριχήσεως τῶν πιθήκων, καθ' ἣν τὸ ζῶον ἀποκόπτει ἓνα κλάδον, ἵνα στηρίζεται ἐπ' αὐτοῦ, γεγονός πού προκαλεῖ τὸν μετασχηματισμὸν τοῦ ποδός, ἔχει πολλὴν φαντασίαν. Τοιοῦτο τι πῶς δὲν παρατηρήθη καὶ εἰς τοὺς σημερινοὺς πιθήκους; Ἐπειτα ἡ ἄρκτος ἔχει ὀρθίαν στάσιν, παρ' ὅλους ὅμως τοὺς κόπους τῶν δαμαστῶν τῆς οὐδέποτε ὑπερβαίνει τὸ ζῶῳδες.

Ἡ ὀρθία στάσις ἀκολουθεῖται ἀπὸ πολλὰ πλεονεκτήματα. Τὸ βλέμμα δὲν διευθύνεται πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ καὶ ἄνω, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐποπτεία ἐκτεταμένης περιοχῆς. Ἡ ὄρασις ἐπαρκεῖ διὰ τὸν προσανατολισμὸν εἰς τὸ περιβάλλον, μειουμένου τοῦ σχετικοῦ ρόλου τῆς ὀσφρήσεως καὶ ἀκοῆς. Εἶναι λίαν πιθανὸν καὶ τὸ ὄνομα ἀνθρώπος εἰς τὴν ἑλληνικὴν νὰ προήλθεν ἐκ τοῦ *ἄνω ἀθρεῖν ὄπα* (διευθύνειν τὸ βλέμμα) (1). Ἡ εὐκολωτέρα ὅμως διάκρισις τῶν πραγμάτων τοῦ τοπίου δὲν γεννᾶται ἐκ τῆς κατ' εὐθείαν ἀποτυπώσεως τῶν εἰδώλων εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ, ἀλλ' εἶναι ἀπόρροια τῆς ὄλης νοητικῆς του ὀργανώσεως.

Ἡ ἑναρθρὸς γλῶσσα εἶναι καθαρῶς ἀνθρώπινον γνώρισμα. Πολλοὶ ἀπέδωσαν τὴν γένεσίν της, εἰς τὴν ἐκ τῆς ὀρθίας στάσεως εὐνοϊκὴν θέσιν τῶν ἐντὸς τοῦ θώρακος ὀργάνων πρὸς παραγωγὴν φωνῶν καὶ φθόγγων. Πλὴν ὅμως ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι γέννημα τῆς

(1) Ὁ Πλάτων τὸ παράγει ἄλλοθεν σημειῶνων, ὅτι ἐκλήθη ἀνθρώπος διότι «ἀναθρεῖ ἃ ὄπωπε» δηλαδὴ τὰ μελετᾷ. Κρατύλος 399 C.

εὐκολίας παραγωγῆς ἐνάρθρων φωνῶν, ἀλλὰ προϊόν τῆς νοήσεως. Προήλθεν ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ συγκεντρῶνῃ τὴν προσοχὴν του εἰς πράγματα, φαινόμενα καὶ καταστάσεις, τὰ ὅποια νὰ νοῆ ὡς διακεκριμένα καὶ νὰ τὰ ἐκφράζῃ μὲ ἤχους. Ἐκεῖθεν ἐδημιούργησε σύμβολα πρὸς ἑκφρασίαν καὶ παγιοποίησιν τῶν σκέψεών του. Οἱ παπαγάλοι καὶ οἱ πίθηκοι ἔχουν μὲν ἄρθρωσιν, ἀλλὰ δὲν ἔχουν γλῶσσαν, διότι στεροῦνται νοήσεως. Οἱ κωφάλαλοι, καίτοι δὲν ἔχουν φθόγγους, ἔχουν γλῶσσαν διὰ σημάτων.

Αἱ χεῖρες εἶναι ἐπίσης ἀνθρώπινον γνῶρισμα. Σύγχρονοι ἀνθρωπολόγοι ἀποδίδουν τὴν διανοητικὴν στασιμότητα τῶν πιθήκων εἰς τὸ ὅτι οὗτοι ζῶντες διαρκῶς ἐπὶ τῶν δένδρων δὲν ἐξείλιξαν τὰ πρόσθια ἄκρα των πέραν τῆς χρήσεως πρὸς ἀναρρίχησιν. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη δύναται καὶ νὰ ἀντιστραφῇ. Δὲν διεγείρει δηλαδὴ ἡ εὐκινησιὰ τῆς χειρὸς τὸ λογικόν, ἀλλὰ τὸ λογικόν εἶναι τὸ καθιστῶν τὴν χεῖρα ἱκανὴν διὰ ποικίλας χρήσεις καὶ ἔργα, λόγῳ τῆς συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς εἰς τὰς μεταβολάς, ποῦ προκαλεῖ ἡ ἐπέμβασις τῆς χειρὸς (1). Οἱ πίθηκοι ἔχουν ἐξαιρετικούς ἀρθρώσεις, παρὰ δὲ τὴν ἔλλειψιν ἀντίχειρος δύνανται νὰ ἐπιτελοῦν λεπτάς ἐργασίας. Ὅμως μόνον μιμητικῶς καὶ ἀποσπασματικῶς τὰς ἐπιτελοῦν, οὐδέποτε ἐφευρόντες κάτι.

Τὸ ἔργον τῶν χειρῶν ἐμφανίζεται ἐνισχυμένον διὰ τῆς χρήσεως ἐργαλείων καὶ μηχανῶν. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐν ἀκόμῃ γνῶρισμα τοῦ εἴδους. Ὁ ἄνθρωπος δὲν φθάνει ἕως ἐκεῖ ποῦ φθάνουν τὰ μέλη του, ἢ ἡ μυϊκὴ του δύναμις, ἢ τροφοδοτουμένη ἀπὸ τὸν χημισμόν τοῦ σώματος, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἄλλα ζῶα, ἀλλ' ἕως ἐκεῖ ποῦ φθάνουν τὰ παρ' αὐτοῦ ἐφευρεθέντα ὄργανα. Ἡδὴ ὁ Βολταῖρος ὠμίλει περὶ ἐνὸς *μηχανικοῦ ἐνστίκτου* τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Bergson παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος *κατασκευαστής*, ὁ *homo faber*, ὑπῆρξε προβαθμῆς διὰ τὸν *σοφὸν ἄνθρωπον*, τὸν *homo sapiens*. Ἐπίσης οἱ ὀπαδοὶ τοῦ

(1) Τὸ θέμα εἶχε θίξει ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις γράφει σχετικῶς : «Ἀναξαγόρας μὲν οὖν φησι, διὰ τὸ χεῖρας ἔχειν φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων τὸν ἄνθρωπον. Εὐλογον δὲ διὰ τὸ φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων χεῖρας ἔχειν. Τοῦ λαμβάνειν γὰρ χεῖρες ὄργανόν εἰσιν. Ἡ δὲ φύσις αἰεὶ διανέμει, καθάπερ ἄνθρωπος φρόνιμος, τῷ δυναμένῳ χρῆσθαι ἕκαστον. Προσῆκει γὰρ τῷ ὄντι αὐλητῇ δοῦναι μᾶλλον αὐλοῦς ἢ τῷ αὐλοῦς ἔχοντι προσθεῖναι αὐλητικὴν. Τῷ γὰρ μείζονι καὶ κυριωτάτῳ προσέθηκε τοῦλαττον, ἀλλ' οὐ τῷ ἐλάττονι τὸ τιμιώτερον καὶ μείζον. Εἰ οὖν οὕτω βέλτιον, ἢ δὲ φύσις ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ποιεῖ τὸ βέλτιον, οὐ διὰ τὰς χεῖρας ἔστιν ὁ ἄνθρωπος φρονιμώτατος, ἀλλὰ διὰ τὸ φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων ἔχει χεῖρας. *Περὶ ζώων μορίων*, IV, 10.

Πραγματισμοῦ ὑποστηρίζουν, ὅτι αἱ ἐπὶ χιλιετηρίδας δοκιμαί τοῦ ἀνθρώπου διὰ κατασκευὰς εἶναι αἱ ἐξελίξασαι τὰς νοητικὰς του δυνάμεις. Ἐπὶ παραδείγματι εὐθὺς ὡς ἀντελήφθη, ὅτι δύναται μὲ λίθους νὰ καταρρίπτῃ καρπούς ἢ νὰ φονεύῃ ζῶα, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὑπερέβῃ τὴν βαθμίδα τοῦ ζῶου.

Πᾶσαι ὁμῶς αἱ ἐφευρέσεις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς λογικῆς δυνάμεως καὶ ὄχι γεννήτορές της. Ἄμα τῇ ἐμφάνισι τοῦ θᾶ ἐχρησιμοποίησε τὸ ξύλον πρὸς κατασκευὴν ὄπλων, ἐργαλείων, στεγάστρων καὶ οἰκίσκων, ἐπειδὴ ἦτο εὐχρηστον. Παράλληλος ἦτο ἀνέκαθεν καὶ ἡ χρῆσις τοῦ λίθου καὶ τοῦ πηλοῦ, λόγῳ τῆς προχειρότητός των.

Ἐπὶ τῆς χρῆσις τοῦ λίθου καὶ τοῦ πηλοῦ, λόγῳ τῆς προχειρότητός των. Ὑπάρχουν καὶ ζῶα χρησιμοποιοῦντα ἐργαλεῖα. Ὄρισμένοι πίθηκοι θραύουν μὲ λίθους Ἰνδικὰ κάρυα. Ὁ μυρμηκολέων κατασκευάζει χοανοειδεῖς λάκκους ὡς παγίδας διὰ μύρμηκας, τοὺς ὁποίους κυλίνει ἐντὸς τῆς χοάνης ἐκσφενδονίζων κατ' αὐτῶν χάλικας. Ἡ σφήξ *amphiphila ugnaria* χρησιμοποιεῖ ἐπίσης χάλικας, ποῦ κρατεῖ μεταξὺ τῶν σιαγόνων της, διὰ νὰ κτυπᾷ καὶ ἰσοπεδῶνῃ τὴν λεπτὴν γῆν, μὲ τὴν ὅποιαν κατασκευάζει τὴν φωλεάν της. Ὅλα ὁμῶς τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐμφανίζουν χρῆσιν ἐργαλείων πρὸς σκοποὺς αὐτοσυντηρήσεως. Ὁ ἀνθρώπος ἀντιθέτως τὰς κατασκευὰς του, ἀπὸ τῶν μονοξύλων μέχρι τῶν πυραύλων καὶ τῶν ἠλεκτρονικῶν ἐγκεφάλων, τὰς πραγματοποιεῖ ἀποβλέπων εἰς τὴν ὑπέρβασιν τοῦ ἀναγκαίου καὶ εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς ζωῆς του.

Τὸ ὄλον ἀνθρώπινον σῶμα εἶναι ὄργανον αἰσθήσεως καὶ ἐκφράσεως. Αἱ κινήσεις καὶ στάσεις ὄλων τῶν μελῶν συγχρόνως (συνκινήσεις) ἐκφράζουν ἐσωτερικὰς καταστάσεις εἰς ἔκτασιν καὶ περιεχόμενον μὴ ὑπάρχον εἰς τὰ ζῶα. Ἡ γυμνότης τοῦ σώματος παρέχει ἠύξημένην εὐαισθησίαν ἀφῆς, θερμότητος, ψύχους, πόνου, ἀνύπαρκτον εἰς τὰ διὰ δερμάτων περιβεβλημένα ζῶα.

Ἡ χρῆσις τοῦ πυρός ἐθεωρήθη γνώρισμα μόνου τοῦ ἀνθρώπου ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Τοῦτο ὁμῶς οὔτε μυστηριώδες εὖρημα τύχης εἶναι, οὔτε δῶρον κλαπὲν ὑπὸ τοῦ Προμηθέως ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, οὔτε γέννημα τῆς πιέσεως τῶν κλιματικῶν ἀναγκῶν, ἀλλ' ἐπακόλουθον τῆς νοήσεώς του. Ἐπὶ τῆς γῆς ὑπῆρχον ἀνέκαθεν ἐστίαι πυρός, προκαλούμεναι εἴτε ἐκ κεραυνῶν, εἴτε ἐκ τριβῆς κλάδων εἰς δάση, εἴτε ἐξ ἠφαιστειωδῶν ἐκρήξεων, εἴτε ἀπὸ ἀναφλέξεις ὑγρῶν καυσίμων. Τὸ ἐνδιαφέρον ὁμῶς διὰ τὴν λάμπιν του, τὴν θαλπωρὴν του, τὴν ἔψησιν τροφῶν, τὴν βοήθειαν διὰ τὴν κατασκευὴν στερεῶν ὀργάνων ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν νοητικὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἐξουδετεροῦσαν τὴν βλαπτικὴν ἐπαφὴν μετ' αὐτοῦ. Ἐκεῖθεν ἐπιτυχάνει καὶ τὴν διατήρησιν του διὰ τῆς κατασκευῆς οἰκιῶν—ἐστιῶν καὶ τρο-

πους χρήσεως, μεταφορᾶς καὶ παραγωγῆς του. Ἰχνη τῆς χρήσεώς του ἔχομεν ἤδη ἐκ τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἡ δύναμις προσαρμογῆς εἰς τὸ περιβάλλον καὶ ἡ ἀντοχὴ εἰς δυσχειμερίας εἶναι ἰδιάζουσα εἰς τὸν ἄνθρωπον. Οὐδὲν ἄλλο ζῶον ἢ φυτὸν ἔχει ἴσου βαθμοῦ ἱκανότητα πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην, νὰ ζῆ εἰς ζώνας μὲ τόσον διάφορον θερμοκρασίαν, φωτισμόν, ὑγρότητα, οἷαι εἶναι αἱ ἀπὸ τῶν Πόλων μέχρι τοῦ Ἰσημερινοῦ. Τὰ ἀνώτερα θηλαστικά μετακινούμενα σήμερον εἰς ζώνας διαφόρους τῶν τῆς φυσικῆς των οἰκολογίας ἀποθνήσκουν, ἢ γίνονται καχεκτικά καὶ στεῖρα. Τοῦτο δὲν συμβαίνει μὲ τὸν ἄνθρωπον, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπέκτασις ἐπὶ τοῦ πλανῆτου ἐγέννησε τὰς τρεῖς φυλάς, ἀλλὰ μὲ ἱκανότητα συνεχίσεως ζωῆς καὶ μὲ διατήρησιν ἐνότητος μεταξύ των, ἀφοῦ αἱ συζεύξεις μελῶν των ἀποβαίνουν συνεχῶς γόνιμοι.

Ἡ κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς τέλος ἐθεωρήθη ὡς τὸ βασικὸν γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρόσωπον εἶναι σχετικῶς μικρότερον, ἢ κρανιακὴ κοιλότης μεγαλυτέρα, ὁ δὲ ἐν αὐτῇ ἐγκέφαλος ἔχει περισσότερο ἀνεπτυγμένας τὰς χώρας τῶν ἀνωτέρων αἰσθήσεων, ὀράσεως καὶ ἀκοῆς, εἰς βάρος τῶν κατωτέρων, ὀσφρήσεως, γεύσεως, ἀφῆς. Ἐχει ἐπίσης τοὺς μετωπικοὺς λοβούς, τοὺς μὴ ὑπάρχοντας εἰς τοὺς πιθήκους. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑποθαλαμικὴ χώρα εἶναι λίαν ἀνεπτυγμένη. Ὁ ἐγκέφαλος δὲν εἶναι ἕν ὄργανον εἰδικεύσεως, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἄλλα ζῶα, οὔτε μόνον μνήμης πρὸς διατήρησιν τῶν μεμαθημένων. Κυρίως εἶναι ἕν ὄργανον ἀναζητήσεως. Ὁ ἄνθρωπος, ὅταν εὔρεθῆ πρὸ νέων καταστάσεων ζωῆς, ἀναζητεῖ καὶ εὕρισκει νέας λύσεις. Ἐκεῖθεν προῆλθεν ἡ κυριαρχία του ἐπὶ τῆς φύσεως.

Τὸ θέμα τοῦτο τοῦ ἐγκεφάλου ἀπασχόλησεν ἐπιμόνως τὴν φυσιολογίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθύς ἀμέσως.

3. Ἡ ἀντίληψις τῆς Φυσιολογίας.

Ἡ Φυσιολογία, ἐπιστήμη πλήρως διαμορφωθείσα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἀνέλαβεν ὡς ἔργον τὴν σπουδὴν τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, δι' ὧν ἐκδηλοῦται καὶ διατηρεῖται ἡ ζωὴ μας.

Αὕτη ὡς ἰδιάζον γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου ἐθεώρησε τὴν ὕπαρξιν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐν γένει. Ὁ ἐγκέφαλός μας ἐθεωρήθη, ὅτι διαφέρει τοῦ τῶν ἄλλων ζῶων ὄχι μόνον κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὄλην ὕφην. Αἱ ἀνθρώπιναι ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις αἱ μὴ ὑπάρχουσαι εἰς τὰ ζῶα ἐθεωρήθησαν ὡς προϊόν τῆς λειτουργίας τοῦ ἐγ-

κεφάλου του, ὀφειλόμεναι εἴτε εἰς χημικὰς δράσεις ἐν αὐτῷ, εἴτε εἰς κύματα ἐγκεφαλικά, ἀνάλογα πρὸς τὰ ἠλεκτρομαγνητικά.

Ἡ Φυσιολογία ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἀντίληψις καὶ ἡ μνήμη ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, αἵτινες διὰ τῶν νεύρων μεταφέρουν εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἐρεθίσματα καὶ καταλείπουν ἴχνη εἰς τὰς περιοχὰς τῆς φλοιώδους χώρας του. Αἰσθητικαὶ περιοχαὶ καθωρίσθησαν δι' ἀνατομικῆς καὶ παθολογικῆς ὁδοῦ ἢ ὀπτικῆ εἰς τοὺς ἰνιακοὺς λοβοὺς, ἢ ἀκουστικῆ εἰς τοὺς κροταφικοὺς, ἢ τῆς προφορᾶς τῶν λέξεων εἰς τὴν 3ην ἀριστερὰν μετωπιαίαν ἔλিকা, ἢ τῆς γραφῆς εἰς τῆς 2αν ὁμοίαν ἔλিকা, ἢ τῆς γεύσεως καὶ ὀσφρήσεως εἰς τὴν ἱπποκάμπειον ἔλিকা, ἢ ἀπτικῆ εἰς τὴν ὀπισθίαν κεντρικὴν ἔλিকা, ἢ τῆς ἰσορροπίας τοῦ σώματος εἰς τὴν παρεγκεφαλίδα, ἢ τῆς πείνης, δίψης, ἀναπνοῆς καὶ λοιπῶν ζωϊκῶν λειτουργιῶν εἰς τὸν προμήκην. Αἱ ἀνώτεροι ψυχικαὶ λειτουργίαι, συνειδησις, νόησις, βούλησις, ἐθεωρήθησαν, ὅτι ἐδράζονται εἰς τὴν ἐναπομένουσαν προσθίαν περιοχὴν τοῦ ἐγκεφάλου, τοὺς μετωπικοὺς λοβοὺς.

Νόσοι προσβάλλουσαι τὸν ἐγκέφαλον παρατηρήθη ὅτι ἔχουν ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ἡ ἐγκεφαλίτις ἐπὶ παραδείγματι, ὅταν προσβάλλῃ τοὺς παῖδας, ἔχει ὡς συνέπειαν ἄτομα τὰ ὁποῖα πρὸ τῆς νόσου ἦσαν ἤρεμα, πειθήνια, ἐπιμελῆ καὶ εὐγενῆ, νὰ καθίστανται ἀνήσυχα, ἀσταθῆ, πείσμονα, ἐπιθετικὰ καὶ ὀκνηρά. Ἀνάλογοι διαταραχαὶ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν μηνιγγίτιδα καὶ τὸν τῦφον. Ἡ προϊούσα παράλυσις ἢ καλουμένη μαλάκυνσις τοῦ ἐγκεφάλου, ἢ παρουσιάζουσα ἀτροφίαν τῶν ἡμισφαιρίων, πάχυνσιν καὶ συγκόλλησιν τῶν μηνίγκων καὶ ἀλλοίωσιν τῶν κυττάρων, τῶν ἰνῶν καὶ τῶν ἀγγείων, συνοδεύεται ἀπὸ προϊούσαν ἐξασθένησιν τῆς μνήμης, τῆς νοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως, καταλήγουσαν εἰς τελείαν ἐξαφάνισίν των. Βλάβαι τοῦ προμήκου γεννοῦν αἰσθήματα ἀγωνίας καὶ παύσεως τῆς ζωῆς. Ὀγκοὶ τοῦ ὑποθαλάμου προκαλοῦν ὑπνηλίαν, σύγχυσιν ἀντιλήψεων καὶ εἰκόνων καὶ διαταραχὴν τῆς ἀναγνώσεως τῶν πραγμάτων.

Τὸ εἶδος διατροφῆς προσδιορίζει τὴν ψυχικὴν διάθεσιν. Τὸ κρέας καὶ τὰ ζωϊκὰ λευκώματα καθιστοῦν τὸ ἄτομον ἐνεργητικώτερον, ἐνῶ ἡ χορτοφαγία τὸ κάμνει ἡρεμώτερον, πρᾶγμα ποῦ ἀνέκαθεν εἶχον διαπιστώσει αἱ θρησκείαι, ἐξ οὗ καὶ ὁ θεσμὸς τῆς νηστείας. Οἱ κλιματικοὶ ρυθμοὶ ἐπηρεάζουν τὴν ψυχικὴν διάθεσιν (1). Ὁ νοτιοδυτικὸς θερμὸς, ξηρὸς καὶ βλαίος ἄνεμος τῆς νοτίας ἀλπείου

(1) Παράβ. Σπετσιέρη Κ., Ἡ Ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀνθρώπου, σ. 68, 172 - 173.

περιοχῆς ὁ καλούμενος Foehle αὐξάνει τὴν ἐρεθιστικότητα τῶν προσώπων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐγκλημάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἐκδίκασιν των. Τὸ Apok, εἶδος αἰφνιδίας ἐγκληματικῆς μανίας, προέρχεται ἀπὸ λόγους τοῦ περιβάλλοντος, ἀφοῦ ἐμφανίζεται μόνον εἰς ὠρισμένας γεωγραφικὰς περιοχάς.

Αἱ τοξικαὶ οὐαίαι, κοκαΐνη, μορφίνη, ὄπιον, γεννοῦν τεχνητοὺς παραδείσους, ἡ δὲ κανθαρίνη, καὶ ἄλλα φίλτρα, ἐπιτείνουν τὸν ἐρωτισμὸν. Τὸ χλωροφόρμιον καὶ ὁ αἰθῆρ θέτουν ἐκτὸς λειτουργίας τὴν συνείδησιν καὶ βούλησιν. Ἡ σκοπολαμίνη καὶ οἱ καλούμενοι ὀροὶ τῆς ἀληθείας ἀπεδείχθησαν, ὅτι ἀλλοιώνουν τὴν αὐτοκυριαρχίαν τῶν προσώπων. Οἱ στομαχικοὶ καὶ δυσπεπτικοὶ θεωροῦνται ὡς κακῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ εὐερέθιστοι, οἱ δὲ πάσχοντες ἐκ καρκίνου τοῦ στομάχου ὄνειρεύονται, ὅτι δάκνονται ἀπὸ ὄφεις.

Ἡ σωματικὴ ἀνθησις τῆς ἡβῆς καὶ τῆς νεότητος συνοδεύονται ἀπὸ παράλληλον ψυχικὴν ἀνθησιν, ὁ δὲ σωματικὸς μαρασμὸς λόγῳ γήρατος συμβαδίζει μὲ ψυχικὸν μαρασμὸν. Παραμονὴ σωματικὴ εἰς τὸ παιδικὸν (Infantilismus) ἢ ἐφηβικὸν στάδιον (Pubertilismus) συνοδεύονται ἀπὸ ἀντίστοιχον ψυχικὴν στασιμότητα. Ἀντιστρόφως πρῶτος σωματικὴ ὠρίμανσις συνοδεύεται ἀπὸ ὁμοίαν ψυχικὴν. Ὑπερλειτουργία, ὑπολειτουργία, ἢ παραλειτουργία τῶν ἐνδοκρινῶν ἀδένων δὲν ἔχει μόνον σωματικὰ ἐπακόλουθα, ἀλλὰ καὶ ψυχικὰς ἀπηχῆσεις.

Ἡ σύφιλις καὶ ὁ ἀλκοολισμὸς προκαλοῦν ἀλλοίωσιν τῶν ἐγκεφαλικῶν κυττάρων καὶ τῶν μηνίγγων μὲ παραλλήλους ψυχικὰς διαταραχάς. Τραυματισμοὶ τοῦ ἐγκεφάλου τοῦ βρέφους κατὰ τὸν τοκετόν, προηγηθεῖσαι προσπάθειαι ἐκτρώσεως, ἢ βλάβη τοῦ ἐμβρύου συνεπεῖρα πτώσεως ἢ πλήξεως τῆς μητρὸς προκαλοῦν παγίαν διανοητικὴν κατωτερότητα τοῦ γεννωμένου ἀτόμου.

Ἡ ἀντίληψις περὶ ἐξαρτήσεως τοῦ ψυχικοῦ ἐκ τοῦ φυσιολογικοῦ εἶχε φθάσει εἰς τὴν μεγίστην ἐπίτασιν τῆς κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου τοῦ 1914. Κατ' αὐτὸν αἱ περιπτώσεις τῶν πολυαρίθμων ἐγκεφαλικῶν τραυμάτων ἐγέννησαν τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἐβεβαιώνετο τελειωτικῶς ἡ ἀντίληψις αὕτη. Ἡ μελέτη των ὅμως ὄχι μόνον δὲν ἐστερέωσε τὴν γνώμην ταύτην, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξησθένησε. Κατὰ πρῶτον ἡ χαρτογραφία τοῦ ἐγκεφάλου ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἦτο τι βέβαιον. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις καταστροφῆς τοῦ ὀπτικοῦ ἢ ἀκουστικοῦ κέντρου τοῦ ἐγκεφάλου, ἄνευ ἐξαφανίσεως τῶν ὀπτικῶν ἢ ἀκουστικῶν παραστάσεων. Ἐπίσης ἐκυρώθη διὰ πλήθους περιστατικῶν τὸ φαινόμενον τῆς λειτουργικῆς ἀναπληρώσεως. Τμήματα τοῦ ἐγκεφάλου ἀφαιρεθέντα ὑποκατεστάθησαν ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα. Ἐγένετο ἐπίσης ἀφαίρεσις τοῦ ἐνὸς ἡμισφαιρίου

συνεπεία ὄγκων, πλὴν ὅμως διειρηθήσαν ὅλαι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι μὲ ἀπλῶς ἠλαττωμένην ἔντασιν. Διεπιστώθη προσέτι, ὅτι ἡ ἀναπλήρωσις εἶναι εὐχερεστέρα, ἐὰν ἡ βλάβη συμβῆ κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ἐχομεν ἀκόμη περιπτώσεις, καθ' ἃς ἐγένετο ἀφαίρεσις καὶ τῶν δύο μετωπικῶν λωβῶν χωρὶς νὰ παρουσιασθῇ ἑξαφάνισις τῆς συνειδήσεως, νοήσεως ἢ βουλήσεως. Ἀπλῶς παρουσιάζεται μίᾳ ἐπιβράδυνσις εἰς τὸν ρυθμὸν τῶν συγκινήσεων, τὴν συνάρτησιν τῶν ἰδεῶν καὶ τὸν βαθμὸν τῆς νοημοσύνης (1).

Τὸ θέμα τῶν ὀλικῶν ἰχνῶν τοῦ ἐγκεφάλου ἀντιμετωπίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς. Τὰ ἰχνη ταῦτα, καὶ ἂν ὑποτεθῆ, ὅτι ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν τῶν ψυχικῶν στοιχείων, πρέπει νὰ νοηθοῦν κατὰ πρῶτον ὡς ἔχοντα ὀρισμένην σημασίαν. Ἄρα ἡ κατανόησις τῶν εἶναι τι πέραν τούτων. Ἐπειτα ἕκαστον παραστατικὸν στοιχεῖον λαμβάνει σημασίαν ἐντὸς τοῦ ὅλου, ὅπου ἑκάστοτε εὐρίσκεται. Δὲν εἶναι τι αὐτοτελὲς μὲ τὴν ἴδιαν συνεχῶς σημασίαν.

Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πᾶσα ἀντίληψις καὶ παράστασις εἶναι ἤδη μίᾳ σύνθεσις δεδομένων ἐκ πλειόνων αἰσθητικῶν κέντρων καὶ οὐχὶ ἓν ὀλικὸν ἔγγραμμα. Ἡ παράστασις ἐπὶ παραδείγματι τοῦ μήλου εἶναι σύνθεσις ἐκ τοῦ σχήματος, τοῦ χρώματος, τῆς ἀφῆς, τῆς γεύσεως, τῆς ὀσμῆς, τοῦ ὀνόματος μήλου.

Τέλος δεόν νὰ σημειωθῆ, ὅτι τὸ ἐρέθισμα, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀφειτηρίαν ἐκάστης ἀντιλήψεως, εἶναι φυσικὸν στοιχεῖον, κυμάνσεις κλπ., ὅταν φθάσῃ ὅμως διὰ τοῦ αἰσθητικοῦ νεύρου εἰς τινὰ χώραν τοῦ ἐγκεφάλου, δὲν παρέχει ἐντύπωσιν κραδασμοῦ, ἀλλὰ ἐντύπωσιν περὶ εἰκόνας, σχέσεως, σημασίας. Ταῦτα εἶναι στοιχεῖα διαμορφούμενα καὶ ἀπὸ ἄλλα ψυχικὰ δεδομένα, μνημονικά, λογικά, ἀξιολογικά. Ἀκριβῶς ἐδῶ ἔγκειται ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ζώου.

Πάντα τὰ δεδομένα ταῦτα ὠδήγησαν εἰς τὸ νὰ ἀναζητηθῆ ἄλλου εἴδους ἐρμηνεία τῆς σχέσεως τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ σωματικοῦ. Ὡς τοιαύτη ἐθεωρήθη ἡ παραδοχὴ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ὄργανου γεννῶντος ἰδιαζούσας κυμάνσεις. Τὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν ἐγκεφαλικά καὶ νευρικά κύματα, εἶχε διαπιστωθῆ ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ταῦτα ἐγένοντο ὀρατὰ καὶ διὰ λίσαν εὐαισθήτου γαλβανομέτρου, παρεστάθησαν δὲ καὶ γραφικῶς διὰ τῶν ποικίλων ἐγκεφαλογραφημάτων. Καὶ ἡ εἰσαγωγή ὅμως τοῦ νέου τούτου

(1) Παράβ. *Lehrmille J.*, Ὁ ἐγκέφαλος καὶ ἡ σκέψις, μετάφρ. Δ. Χαροκόπου, Ἀθήναι 1954 σ. 146, 148.

φυσικοῦ στοιχείου ὡς ἐρμηνείας τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων δὲν εἶχε μεγαλυτέραν πειστικότητα. Παρατηρεῖται συνεχῶς, ὅτι ἔντονοι διανοητικαὶ ἐργασίαι, σφοδραὶ συγκινήσεις καὶ ἰσχυρόταται βουλευτικαὶ ἐκδηλώσεις δὲν συνοδεύονται ἀπὸ αὔξησιν τῆς ἐντάσεως τῶν κυμάτων τούτων (1). Σήμερον ταῦτα θεωροῦνται ὡς ἔχοντα περισσοτέραν συνάρτησιν πρὸς τὴν θερμοκρασίαν τοῦ σώματος, παρὰ πρὸς τὸ εἶδος τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν.

Μία ἄλλη διαπίστωσις ἦτο, ὅτι αἱ ψυχικαὶ ἀνωμαλῖαι ἐξ ἰδιοσυγκρασίας, αἱ καλούμεναι ψυχώσεις, δὲν συνοδεύονται ἀπὸ βλάβην τοῦ ὄργανισμοῦ. Κατὰ τὴν σχιζοφρένειαν, τὴν ψυχασθένειαν, τὴν ὑστερίαν, τὴν ἠθικὴν παραφροσύνην, τὴν παράνοϊαν, ὁ ἐγκέφαλος, τὰ νεύρα, ὡς καὶ ὁλόκληρος ὁ ὄργανισμὸς τῶν πασχόντων, ἀκόμη καὶ μικροσκοπικῶς ἐξεταζόμενα οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν παρουσιάζουν. Ὁ θάνατος τῶν ψυχωτικῶν προέρχεται ἀπὸ ἀσθενείας ἄλλων συστημάτων τοῦ ὄργανισμοῦ.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη, ὅτι δὲν ἔχομεν μόνον ἐπιδράσεις τοῦ σωματικοῦ ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ψυχικοῦ ἐπὶ τοῦ σωματικοῦ. Ἐχομεν ποικιλώτατα παραδείγματα. Πρόσωπα ἄλλα ἐκ γενετῆς ἐθεραπεύθησαν λόγω συγκινήσεως (2). Κωφάλαλοι ἢ τυφλωθέντες ἐξ ἐκρήξεων ἀνέκτησαν αἰφνιδίως τὴν φωνὴν ἢ τὴν ὄρασιν, ἔπειτα ἀπὸ ἀψιθυμίαν. Κατὰ τὴν διάρκειαν σεισμῶν παραλυτικοὶ ἠγέρθησαν ἐκ φόβου, θεραπευθέντες πλέον. Ἐπιληπτικοὶ ἰδόντες σπασμοὺς ἄλλου ἐπιληπτικοῦ ἰάθησαν. Γενικῶς ἐντυπώσεις ἀσυνήθεις, εἴτε εὐχάριστοι εἴτε δυσάρεστοι, προκαλοῦν ἐπιδράσεις ἀποφασιστικὰς ἐπὶ τῆς ὑποστάσεως τοῦ ὄργανισμοῦ (3).

Ἡ μελέτη τῆς κατασκευῆς τῶν ἐγκεφάλων συγχρόνων μεγαλοφυῶν, ἐξαχθέντων ἅμα τῷ θανάτῳ των, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεδόθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας λίαν ἐπιμόνως, δὲν παρέσχε τὰ τεκμήρια ποῦ ἀνεμένοντο, περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ψυχικοῦ ἐκ τοῦ

(1) Ἐνθα ἄνωτ. σ. 61.

(2) Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου, ὅτι ὁ Ἄτης ὁ υἱὸς τοῦ Κροίσου ἦτο ἄφωνος ἐκ γενετῆς. Ὅτε ὁμῶς κατὰ τὴν ἄλωσιν τῶν Σάρδεων ὑπὸ τοῦ Κύρου εἶδε Πέρσιν ὀρμῶντα νὰ φονεύσῃ τὸν πατέρα του, ποῦ τὸν εἶχεν ἐκλάβει ὡς τυχαῖον πρόσωπον, ἐφώνασεν «ὦνθρωπε, μὴ κτεῖνε Κροῖσον». Ἐκτοτε δὲ ὠμίλει κανονικῶς. Ἡροδ. Α, 85.

(3) Κατὰ τὸ 1950 εἰς μίαν ὁμάδα 700 Ἑλληνοαμερικανῶν ἐκδρομῶν, ἐλθόντων νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν γενέτειράν των, ἐσημειώθησαν τέσσαρες θάνατοι ἐκ συγκινήσεως, ὡς ἀνεγράφη εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον, συμβάντες ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν προσώπων εἰς τὰς πατρίδας των.

σωματικοῦ. Οὐδεμία διαφορὰ ὕφης διεπιστώθη μεταξὺ τούτων καὶ τῶν ἐγκεφάλων ἀφυῶν προσώπων.

Μίαν ἄλλην περιπλοκὴν ἀποτελοῦν εἰς τὸ θέμα τὰ πειραματικῶς πλέον ἠλεγμένα φαινόμενα τῆς Παραψυχολογίας. Ἡ τηλαισθητικὴ ἀντίληψις συμβάντων, λαβόντων χώραν εἰς μεγάλας ἀποστάσεις, ἢ ἀνάγνωσις κλειστῶν βιβλίων ἢ ἐπιστολῶν, ἢ ἀνάγνωσις τῆς σκέψεως, ἢ αὐτόματος γραφὴ τῆς ὁποίας τὸ νόημα ἀγνοεῖ τὸ διάμεσον, ἢ τῆς ὁμοίας εἶναι ἀπάντησις συναφῆς πρὸς νοερὰν ἐρώτησιν παρισταμένου προσώπου, ἢ γλωσσολαλία, δηλαδὴ ἀκριβῆς ὁμιλία εἰς γλώσσας τὰς ὁποίας τὸ διάμεσον οὐδέποτε ἐδιδάχθη οὐδὲ ἐννοεῖ τὴν σημασίαν τῶν λεγομένων, ἢ τηλεκινησία, δηλαδὴ μετατόπισις βαρέων ἀντικειμένων ἄνευ ἐπαφῆς ἢ φυσικῆς ἐνεργείας ἐπ' αὐτῶν, ἢ ἐπιτέλεσις λεπτολόγων πράξεων κατόπιν ἐντολῆς δοθείσης ἐν ὕπνῳ, ἢ θεραπεία σωματικῶν διαταραχῶν δι' ὑποβολῆς, ὅλα φαινόμενα ἐπαναλαμβανόμενα λίαν συχνά, δυσχεραίνουν ἔτι περισσότερο τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου ἐκ τοῦ σωματικοῦ.

Συνολικῶς αἱ ἔρευναι τῆς φυσιολογίας ὀδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς, ποῦ ἔθεσε πρῶτος ὁ Πυθαγόρειος φιλόσοφος Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης περὶ τὰ 500 π.Χ., ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀκόμη ἄλυτον ἀπὸ ἐμπειρικῆς πλευρᾶς. Ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἔχη ἰσχὺν ἡ γνώμη τοῦ Leibnitz, ὅτι καὶ ἂν ὑποθέσωμεν τὸν ἐγκέφαλόν μας μεγεθυνόμενον μέχρι σημείου, ὥστε νὰ περιπατῶμεν ἐντὸς αὐτοῦ ὅπως περιπατοῦμεν ἐντὸς ἐνὸς μύλου, πάλιν δὲν θὰ ἴδωμεν πῶς γεννᾶται ἡ συνείδησις.

Τὸ ἀδύνατον τῆς ἐρμηνείας τοῦ ψυχικοῦ ἐκ τοῦ σωματικοῦ ἔχει καὶ ἄλλα ὄντολογικὰ παράλληλα. Ὅπως τὸ φυτόν παράγει τὰ ἄνθη καὶ τοὺς καρποὺς ὡς τι ποιοτικῶς νέον, χωρὶς νὰ εὐρίσκωμεν στοιχεῖα τούτων ἐντὸς τῆς χημικῆς ὕλης τοῦ φυτοῦ, οὕτω καὶ ἡ ψυχικὴ ζωὴ εἶναι τι ποιοτικῶς νέον, τοῦ ὁποίου τὰ στοιχεῖα δὲν ἀνευρίσκομεν ἐντὸς τῶν φυσιολογικῶν δεδομένων.

4. Ἡ ἀντίληψις τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Παράλληλος πρὸς τὴν μελέτην τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τῆς Βιολογίας καὶ Φυσιολογίας ὑπῆρξε καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις τοῦ θέματος ἐκ πλειόνων νέων ἀπόψεων. Ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ Ψυχολογία ἐμελέτησε λεπτολόγως ἕκαστον ἐπὶ μέρους ἀνθρώπινον γνῶρισμα, ἀφ' ἐτέ-

ρου δὲ ἐπεζητήθη ἡ συνθετικὴ ἀντιμετώπισις ὅλων τῶν περὶ ἀνθρώπου δεδομένων.

Ἡ πρώτη ἐκ τῶν ἐρευνῶν τούτων δὲν περιωρίσθη εἰς μόνην τὴν ἀναλυτικὴν ἐξέτασιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ' ἐνεφάνισε καὶ τάσεις γενικεύσεων τῶν δεδομένων τῆς, στηριχθείσας εἰς διαφόρους προϋποθέσεις. Ὁρισμένοι ἀντιπρόσωποι τῆς Ψυχολογίας τῶν στοιχείων, σπουδάζοντες τὰς ἀντιδράσεις μας εἰς ἔξωθεν ἐρεθίσματα, ἐνεφάνισαν τὸν ἄνθρωπον ὡς ἓν ὄν, τὸ ὁποῖον ὡς μοναδικὸν γνώρισμα ἔχει τὴν ἰκανότητα διὰ πολυπλόκους ἀντανεκλάσεις. Τοῦτο ἔπραξαν οἱ ἀφορμηθέντες ἐκ τῶν ἰδεῶν τοῦ Pawlow, ὡς καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς Ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς (Behaviorismus). Ἐρευνηταὶ τῶν γενετησιῶν ἐκδηλώσεων διετύπωσαν τὴν ἀντίληψιν περὶ ἀνθρώπου, ὡς ὄντος μὲ παντοδύναμον ἐρωτισμὸν καταλήγοντα εἰς ποικίλας ἐξιδανικεύσεις (Freudismus). Μελετηταὶ τῶν μορφῶν ἐπαφῆς τοῦ προσώπου πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα ἤχθησαν εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς κύριον γνώρισμα ἔχει τὸν βουλευτικὸν δυναμισμὸν (Activismus). Τέλος οἱ σπουδάζοντες τὴν λειτουργίαν τῆς νοήσεως ἐθεώρησαν τὴν τελευταίαν ταύτην ὡς τὸ βασικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπανάλαβον τὸν κλασσικὸν ὀρισμὸν, ὅτι «ἄνθρωπός ἐστι ζῶον λόγον ἔχον» (Rationalismus).

Ἡ μονομέρεια ὅμως τῶν περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεων τούτων κατεφάνη ἐκ τῆς παραλλήλου ὑπάρξεως τῶν πλειόνων τούτων τάσεων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως, ὅτι ἐκάστη τούτων εἶχεν ἐμπειρικὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῶν ἰσχυρισμῶν τῆς. Συγρόνως διεπιστώθη, ὅτι ἡ πληρότης τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον εἶναι ἄλλη. Ἐκ τῶν λόγων τούτων βαθμηδὸν ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀνάγκη ἐπαναγωγῆς τοῦ προβλήματος εἰς τὴν καθαρῶς φιλοσοφικὴν σφαῖραν. Ὁ James, ἐμπειρικὸς ψυχολόγος ὁ ἴδιος, ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «οἱ Galilei καὶ οἱ Lavoisier τῆς ψυχολογίας θὰ εἶναι πάντοτε μεταφυσικοὶ διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ φύσις τοῦ ψυχολογικοῦ προβλήματος».

Εἰς τὰς ἡμέρας μας ἡ ἀπαίτησις αὕτη ἔλαβεν ὀλοκλήρῳσιν διὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας. Αὕτη στηριζομένη εἰς τὰ δεδομένα τόσον τῆς Ψυχολογίας καὶ Βιολογίας, ὅσον καὶ τῶν Πνευματικῶν Ἐπιστημῶν ὑποδεικνύει ὡς χαρακτηριστικῶς ἀνθρώπινα γνωρίσματα τὰ ἑξῆς.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τάσεις καὶ διαφέροντα ὑπερβαίνοντα τὴν αὐτοσυντήρησιν, ἅτινα εἶναι αὐτοσκοποὶ. Ἔχει συνείδησιν τῶν τάσεων του καὶ τῶν ἐπιδιώξεών του. Τὸν κόσμον ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀντικείμενον καὶ τὸν γνωρίζει ἀσχέτως πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ κέντρον δυνάμενον νὰ προβάλλῃ ὑπευθύνως

ιδίους σκοπούς. Εἶναι πρόσωπον. Δι' ἐπαφῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του σχηματίζει ὑπερατομικὰς συσσωματώσεις παρουσιαζούσας νέας ἐκδηλώσεις πνευματικὰς.

1. Ὁ ἀνθρώπινος κύκλος διαφερόντων εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν τῶν ζῶων, μὴ ἐξαντλούμενος μὲ μόνην τὴν αὐτοσυντήρησιν. Τὰ ζῶα ἔχουν τὸν κύκλον τῆς τροφῆς, τοῦ ἐχθροῦ, τοῦ ἄλλου φύλου, τῶν ἐκγόνων, τῆς ἀγέλης. Μόνον ὅσα συνδέονται μὲ ἕκαστον τούτων ἀντιλαμβάνονται, ἀλλὰ καὶ ταῦτα τὰ νοοῦν ἀπλῶς ὡς ἐρεθίσματα, προκαλοῦντα τὴν συναφὴν πρὸς αὐτὰ ἐνστικτώδη ἐκδήλωσιν. Εἰς τὴν γνῶσιν τῆς γαλῆς ἐπὶ παραδειγματι ἡ ἀντίληψις τοῦ μυδὸς σημαίνει κυρίως τροφήν καὶ ὄχι ἀντίληψιν ζώου μὲ ὠρισμένα γνωρίσματα. Ἀντιστρόφως πάλιν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ μυδὸς γαλῆς σημαίνει ἐχθρός. Πᾶν ὅ,τι δὲν ἐμπίπτει εἰς τοὺς κύκλους τούτους δὲν τυγχάνει προσοχῆς παρὰ τῶν ζῶων.

Ἐκαστον εἶδος ἀντιλαμβάνεται ἄλλου τύπου κόσμον. Ἄλλος εἶναι ὁ εἰδόκοσμος τοῦ κυνός, τοῦ λέοντος, τοῦ ἀετοῦ, τῆς νυκτερίδος, τῆς μελίσης. Ὁ τρόπος ἐπαφῆς μὲ τοῦτον εἶναι διάφορος ἀπὸ τὸν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ζῶον αἰσθάνεται ἑαυτὸ ὡς ἔν μὲ τὸν εἰδόκοσμόν του. Ἐχει βεβαίως καὶ ὁ ἄνθρωπος βιολογικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἔχει καὶ ἄλλα. Ἡ κυρία ἀπασχόλησις του εἶναι ἡ δίψα γνώσεως ὄχι μόνον ὀντολογικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀξιολογικῆς. Εἶναι ἡ ἀναζήτησις ἐντυπώσεων περὶ πραγμάτων, περὶ προσώπων, περὶ πράξεων, ὡς καὶ ἡ ἀφοσίωσις του εἰς ἰδέας καὶ ἔργα, ἅτινα ἐκτιμᾷ ὡς ἀνώτερα. Ἀκόμη καὶ τὸν κίνδυνον ζητεῖ, διότι βασικόν του γνώρισμα δὲν εἶναι μόνον ἡ συντήρησις τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἡ ἐκδίπλωσις πλούτου ζωῆς.

2. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει συνείδησιν περὶ ὄλων τῶν ἀνωτέρω, ἐνῶ τὸ ζῶον στερεῖται ταύτης, μὴ γνωρίζον τὸ τέλος πρὸς τὸ ὁποῖον τὸ παρωθεῖ τὸ ἐνστικτόν του (1). Ἡ συνείδησις εἶναι ἡ σαφὴς γνῶσις καὶ διάκρισις τῶν ποικίλων ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν καταστάσεων.

3. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ τὸν κόσμον ὡς ἀντικείμενον, ὡς κάτι διάφορον τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ διάσπασις αὕτη ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου μόνον εἰς αὐτὸν συμβαίνει. Ἡ ἀπεικόνισις τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι καταγραφή ἐντυπώσεων κατὰ τὸ γνώρισμα ὠφέλιμα—βλαβερὰ, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἰδιάζον τῶν πραγμάτων καὶ δράσεων, ἀναλόγως τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ, τῆς ποιότητος, τῆς

(1) Παράβ. Σπετσιέρη Κ., Ἡ Ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀνθρώπου σ. 24.

αίτιότητος, τῆς συναρτήσεως, τῆς συνολικῆς διαρθρώσεως, τοῦ νοήματός των. Ἡ ἀναζήτησις νοήματος γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐγγενῶν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀρχῶν ταυτότητος, ὁμοιότητος, ἰσότητος, διαφορᾶς, ἀλληλεπιδράσεως, μορφῆς (1).

Ἡ τάσις ἐπεμβάσεως εἰς τὴν πορείαν των εἶναι ἐπακόλουθον καὶ οὐχὶ ἀφετηρία τῆς γνώσεως, ἐκφράζουσα συγχρόνως ἴδιαν ὁρμὴν.

4. Ἡ γνῶσις τοῦ προσωπικοῦ Ἐγὼ ἀκολουθεῖ τὴν διάκρισιν τοῦ κόσμου ὡς ἀντικειμένου. Τοῦτο ἕκαστος τὸ νοεῖ ὡς πηγὴν καὶ ρίζαν πάσης ψυχικῆς ἐκδηλώσεώς του. Εἰς τοῦτο ἀναφέρει πᾶσαν ἀντίληψιν, σκέψιν, συναίσθημα, βούλησιν. Εἶναι ἐν ἐσωτερικὸν δυναμικὸν κέντρον, μὴ κατευθυνόμενον ἀπὸ τοὺς ἐξωθεν ὄρους, ἀλλ' ἀφ' ἑαυτοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ γεννῶν τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ προσώπου παρὰ τὸ ἀέναον ρεῦμα βιώσεων. Τοῦτο ἀναφαίνεται ἅμα ὡς ἀρχίζει ὁ ἀνθρώπος νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἄρνησιν του διὰ τι. Ὅταν λέγῃ «ὄχι» πρὸς τὸ περιβάλλον του καὶ ἀντιπαραθέτῃ τὰς ἰδικὰς του ἐπιθυμίας ἢ ἰδέας πρὸς τὰς τῶν ἄλλων.

Τὸ Ἐγὼ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἔμφυτα στοιχεῖα τοῦ εἴδους ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ ὅσα ζῆ διαδοχικῶς. Ὅλα ταῦτα δὲν ἀποτελοῦν μίαν σειρὰν, ἀλλ' ἐν ὅλον, τὸ ὁποῖον εἰς ἐκάστην ἐκδήλωσιν τοῦ ἀτόμου δρᾷ ὡς ἐν προσδιοριστικὸν βάθος. Ταῦτα σχηματίζουν τὴν ἐνότητα *πρόσωπον*, ἣτις εἶναι μία ὁλότης πραγματοποιουμένη συνεχῶς. Εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ προσώπου ὑπάρχει ἐν ποσὸν ψυχισμοῦ, τὸ ὁποῖον διαθέτει ὅπως αὐτὸ θέλει. Εἰς τὰ ζῶα ὅλα τὰ ἐνστικτα εἶναι δεδομένα ἔτοιμα, ἐπαναλαμβανόμενα κατὰ μηχανικὴν ὁμοιομορφίαν. Ὁ ἀνθρώπος ἀντιθέτως δὲν ἔχει παγιοποιημένας ὁρμάς, ἀλλὰ προδιαθέσεις, τὰς ὁποίας διαμορφώνει καὶ ἐξελίσσει ἐν μέσῳ ὄρων ποικιλλόντων, ἔναντι τῶν ὁποίων λαμβάνει αὐτὸς θέσιν.

Οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ προσώπου εἶναι ἡ *ἐλευθερία* καὶ ἡ *εὐθύνη*. Ὁ τρόπος διαθέσεως τοῦ ψυχισμοῦ παραλλάσσει ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον. Ἐκεῖθεν γεννᾶται ἡ διαφοροποίησις τῶν προσώπων ἀπὸ τῶν ἀγίων μέχρι τῶν κακούργων, ἀπὸ τῶν βαναύσων μέχρι τῶν εὐγενῶν, ἀπὸ τῶν φωτισμένων μέχρι τῶν ἀξέστων. Ἐκαστος ἀποβαίνει πλάστης ἑαυτοῦ κατὰ ἓνα τρόπον μοναδικόν. Τοῦτο πραγματοποιεῖ ἐντὸς τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς, τῆς ἀποτελούσης τὸ ἰδιάζον περιέχον του.

(1) Ὁ Rousseau σημειώνει χαρακτηριστικῶς, ὅτι «la faculté distinctive de l' être actif ou intelligent est de pouvoir donner un sens à ce mot est» *Émile*, liv. IV.

5. Ἡ διαμόρφωσις πολυμόρφου κοινωνικῆς ζωῆς διὰ συνειδητῆς συμβολῆς εἶναι διάφορος τῆς ἀγελαίας τῶν ἄλλων ζώων. Τὸ ψυχικὸν περιέχον τῆς ομάδος ἐπιδρᾷ μὲν, ἀλλὰ δὲν ἀναγκάζει, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἀναγκαιότητα ζωῆς ἐντὸς τῆς ἀγέλης. Τὸ πρόσωπον δὲν εὐρίσκεται μόνον εἰς ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐνεργητικὴν σχέσιν συμβάλλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν του. Τὸ πρόσωπον τοὺς ὁμοίους του δὲν θεωρεῖ ὡς ἀριθμητικὴν ποσότητα, ἢ ὡς μέλη τῆς αὐτῆς ἀγέλης, ὡς συμβαίνει μὲ τὰ ζῶα, ἀλλ' ὡς ὄντα μὲ τὴν αὐτὴν ἐσωτερικότητα καὶ ἀναλόγους τρόπους γνώσεως καὶ ἐκτιμήσεως. Ἡ ἐπαφὴ αὕτη ἀποτελεῖ ἐρεθισμα πρὸς ἠύξημένην κινητοποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς εὐαισθησίας του, ὅπως ἀκριβῶς τὰ πράγματα εἶχον γίνεαι ἐρεθίσματα κινητοποιήσεως τῆς αἰσθήσεως, ἀντιλήψεως, μνήμης, νοήσεως. Ἐκεῖθεν γεννᾶται πλουσία ζωὴ ὑψηλοτέρου τύπου.

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ζῶον δυνάμενον νὰ γίνῃ πνευματικὸν ὄν, ἐὰν θέλῃ.

Ἀνάγκη ὅμως νὰ διασαφησθῇ λεπτομερῶς τί εἶναι πνευματικότης.

V. Η ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

1. Ἡ ἔννοια καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ πνεύματος.

Ὁ ὄρος *πνεῦμα* ἐκ τοῦ πνέω σημαίνει τὴν πνοήν, τὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνώτατον κοσμικὸν στοιχεῖον τὸ ἐκδηλοῦν δύναμιν καὶ δράσιν, ὅν ὁμως ἄνευ ἀπτήσ ὕλης, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν ἀέρα. Τὸν συναντῶμεν κατὰ πρῶτον εἰς τοὺς Ἀναξιμένην (1) καὶ Διογένην τὸν Ἀπολλωνιάτην (2). Σημαίνει ἀκόμη τὸ ἀνώτερον καὶ ἡγεμονικὸν στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως. Ὁ ὄρος ἐκφράζει προσέτι τὸ φρόνημα τοῦ προσώπου, τὸ ταπεινὸν ἢ ὑψηλόν. Ὁ «χαμηλά πνέων» εἶναι ὁ ποταπὰ φρονῶν, ὁ «πνέων χαρίτων» εἶναι ὁ γεμᾶτος ἀπὸ χάριτας. Ἡ διάδοσις τοῦ ὄρου θὰ γίνῃ διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς παράστασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ ἀνωτάτου κοσμικοῦ στοιχείου, τοῦ θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἐν ἡμῖν χαρακτηριστικῶς ἀνθρωπίνου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ θεῖον.

Μίαν διεύρυνσιν λαμβάνει ἡ ἔννοια πνεῦμα ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλοσοφίᾳ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως. Ὁ Montesquieu εἰς τὸ ἔργον του «L' esprit des lois» τῷ 1748 τονίζει, ὅτι εἰς ἐκάστην χώραν ὑπάρχει ἓν πνεῦμα προσδιοριζόμενον ἀπὸ τὸν τόπον τὸ κλίμα, τοὺς οἰκονομικοὺς ὄρους ζωῆς, τὴν θρησκείαν, τὴν θέσιν ἔναντι τῶν γειτόνων. Τὸ πνεῦμα τοῦτο ἔχει μίαν ἐνότητα εἰς ὅλας του τὰς ἐκδηλώσεις, ἧτις ὁμως εἶναι ἐπιγενές ἀποτέλεσμα ἀκολουθοῦν τὰ στοιχεῖα ταῦτα.

Ὁ Ἑγελος ὑπεστήριξεν (3), ὅτι ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἄθροισμα φαινομένων καὶ πράξεων, ἀλλ' ἐμφάνισις μιᾶς ἄλλης ἀρχῆς, τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἐπιγενές ἀποτέλεσμα τούτων, ἀλλ' ὑπάρχει πρὸ αὐτῶν καὶ κινεῖ ταύτας (3).

(1) «Οἶον ἢ ψυχὴ, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει». Ἀπόσπ. 1.

(2) «Καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀήρ καλεόμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὑπὸ τούτου πάντα καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφῖχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι καὶ ἔστιν οὐδὲ ἓν, ὅτι μὴ μετέχει τούτου». Ἀπόσπ. 5.

(3) «Τὸ στοιχεῖον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Γενικοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον

Πνεῦμα σήμερον καλεῖται ἡ ἀνωτέρα σφαῖρα ἢ ἀπαρτίζουσα τὸ νόημα τῶν πραγμάτων, τῶν σχέσεων, τῶν καταστάσεων, τῶν σκοπῶν καὶ τῶν ἀξιών. *Ψυχὴ* ἀντιθέτως καλεῖται ἡ ἐνορμητικὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως, ἡ ἄγουσα ἡμᾶς ἀναλόγως τῆς ἰδιοσυγκρασίας μας καὶ προσδιοριζομένη ἀπὸ ἀντιληπτικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ πόθους καὶ συγκινήσεις παροδικάς. Τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ στοιχεῖον τῶν παρορμῶν πρὸς τὴν γνῶσιν, τὴν ἠθικὴν, τὴν τέχνην, τὴν μεταφυσικὴν. Εἶναι τὸ ἀνώτερον, ἀλλὰ καὶ βαθύτερον μέρος τῆς ὑποστάσεώς μας. Ἡ βίωσις καὶ πραγμάτωσις τῶν στοιχείων τοῦ μᾶς ἀφίνει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὑφούμεθα ὑπεράνω τοῦ πλήθους τῶν πραγμάτων καὶ φαινομένων, θεωροῦντες τὰς ἐν αὐτοῖς ἀρχάς, νόμους, μορφάς καὶ ἀξίας. Ἀφ' ἐτέρου μᾶς καταλείπει ἐν βάθος ἱκανοποίησεως, ποῦ δὲν παρέχουν αἱ ὕλικαὶ ἢ βιολογικαὶ ἀπολαύσεις. Τὰ στοιχεῖα τοῦ προσέτι γίνονται ἀντιληπτά ὡς ἰσχύοντα αἰωνίως, ὑπεράνω τόπου καὶ χρόνου, δι' ὅλα τὰ ἄτομα καὶ λαούς.

Μὲ τὸν ὄρον πνεῦμα ὀνομάζεται καὶ πᾶν δημιουργημὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερόμενον εἰς τὰς ὡς ἄνω περιοχάς, τὸ ὁποῖον ἄπαξ πραγματοποιηθὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ὄντοτητα διαρκῆ, γνωριζομένην ἀπὸ τὰς ἐκάστοτε γενεάς καὶ οἰκειουμένην παρ' αὐτῶν.

Τὸ πνεῦμα ἀναφαίνεται εἰς τοὺς διαβιοῦντας ἐν κοινῶνι, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς μεμονωμένως ζῶντας. Ἀναδύεται κατὰ τὴν μεταξύ των ἐπαφήν, παγιοποιεῖται, μεταδίδεται καὶ ἀναρριπίζεται παρὰ τῶν μετεχόντων εἰς τοῦτο (1).

Περιοχαὶ τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ λόγος, τὸ ἦθος, τὸ κάλλος, τὸ θεῖον. Ὁ χωρισμὸς τῶν ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτος, διότι τὸ πνεῦμα εἶναι μία ὁλότης, εἰς ἣν τὸ ἐκάστοτε δρῶν στοιχεῖον φωτίζεται καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Τοῦτο διέβλεπεν ἤδη ὁ Σωκράτης, ὅταν συνεζήτει μετὰ τοῦ Πρωταγόρου περὶ τῶν μορίων τῆς ἀρετῆς (2) καὶ μετὰ τοῦ Πρωτάρχου περὶ ἀγαθοῦ (3).

Ὁ λόγος εἶναι ἐκδήλωσις τοῦ πνεύματος μὲ διπλὴν μορφήν. Ἀφ' ἐνὸς μὲν εἶναι διάλογος τῆς ψυχῆς πρὸς ἑαυτήν, νόησις περὶ

εἶναι εἰς μὲν τὴν τέχνην ἐποπτεία καὶ εἰκῶν, εἰς τὴν θρησκείαν συναίσθημα καὶ παράστασις, εἰς τὴν φιλοσοφίαν καθαρὰ ἐλευθέρως σκέψις, εἶναι ἐν τῇ Παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ ἡ πνευματικὴ πραγματικότης ἐν τῇ ὅλῃ τῆς ἐκτάσει, ἐσωτερικότητος καὶ ἐξωτερικότητος». *Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts. Sämt. Werke 7e Bd. Stuttgart 1928 σ. 446-447.*

(1) Παράβ. *Σπετσιέρη Κ.*, Φιλοσοφία τῆς Κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ Ἀθῆναι 1946, σ. 20-24.

(2) Πλάτωνος Πρωταγόρας 329 C, 349 B-E.

(3) Πλάτωνος Φίληβος 65 A.

διακεκριμένων πραγμάτων καὶ σχέσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνακοίνωσις τοῦ νοηθέντος πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὁ ἀναλυτικὸς οὗτος ὀρισμὸς διευτυπώθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος (1).

Τὸ στοιχεῖον τοῦ λόγου ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἅμα τῇ ἐμφανίσει του. Ὅλα τὰ γύρω του πράγματα τὰ διακρίνει, νοεῖ τὰς σχέσεις των καὶ χρησιμοποιεῖ τὰς ιδιότητάς των εἰς τὰς κατασκευὰς καὶ ἐφευρέσεις του. Πάντα ὅσα νοεῖ τὰ ἐκφράζει διὰ συμβόλων, φωνητικῶν καὶ γραφικῶν. Ἡ Βίβλος, ἀναφέρουσα ὅτι ὁ πρωτόπλαστος «ἐκάλεσεν ὀνόματα πᾶσι τοῖς κτήνεσι, καὶ πᾶσι τοῖς πετεινοῖς καὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις», ζητεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὸ γνῶρισμα τῆς νοήσεως ὡς συμφυὲς μὲ τὸν ἄνθρωπον. Ἐπαλήθευσιν τούτου παρέσχον τὰ προϊστορικά δεδομένα περὶ τῶν πρώτων ἀνθρώπων. Ἡ παγκόσμιος παράδοσις ἐμφανίζει τούτους ὡς ὑπερανθρώπους, Γίγαντας καὶ Τιτάνας οἱ ὁ Προμηθεύς, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Γίλγαμος, ὁ Νεμρώδ, διακριθέντας τῶσόν διὰ τὴν δύναμιν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐφευρετικότητά των, οὐχὶ δὲ ὑπανθρώπους, ὡς ἰσχυρίζεται ἡ θεωρία τῆς ἐξελιξεως.

Τὸ ἦθος εἶναι τρόπος ζωῆς πρέπων εἰς ἄνθρωπον, δοκιμασθεὶς ὡς ἔθος πολυχρόνιον (2). Ὅπως κατὰ τὴν νόησιν ἔλαβε χώραν «διάλογος τῆς ψυχῆς πρὸς ἑαυτήν» περὶ θέσεως ἢ ἀρνήσεως ὄντοτήτων, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τρόπων ζωῆς συμβαίνει ἐσωτερικῶς μία κατάφασις, εἴτε μία ἀποδοκιμασία περὶ αὐτῶν, ἧτις ἐκφράζεται ἐξωτερικῶς ὡς *πραῖξις* ζωῆς, ὡς *θεσμὸς* ἐπισημῶς προβαλλόμενος, ὡς *νόμος* γραπτὸς ἢ ἄγραφος, περιλαμβάνων πᾶν ὅ,τι νομίζεται ἀπὸ ὄλους ὡς πρέπον.

Τὸ ἦθος ἐμφανίζεται ὡς οὐσιώδες καὶ συνεχὲς γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχικὴ συμπεριφορὰ τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους δὲν εἶναι ἡ ἀγριότης, ὡς εἶχε διδάξει ἡ σοφιστικὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὡς διέδωσαν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνακριβεῖς ἀνθρωπολογικαὶ καὶ ἐθνολογικαὶ ἀντιλήψεις. Ἦδη εἰς τὸ ζωϊκὸν βασίλειον τὰ ἄτομα τοῦ αὐτοῦ εἴδους δὲν ἀλληλοεξοντώνονται, ἀλλὰ συμβιοῦν. Ἐπίσης πλεῖστοι ἕως σήμερον ζῶντες πρωτόγονοι ἔχουν ἦθη ἀληθῶς ἀνθρώπινα (3).

(1) «ΞΕ. Οὐκοῦν διάνοια μὲν καὶ λόγος ταυτὸν· πλὴν ὁ μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γιγνόμενος τοῦτ' αὐτὸ ἡμῖν ἐπωνομάσθη, διάνοια; ΘΕΑΙ. Πάνυ μὲν οὖν. ΞΕ. Τὸ δὲ γ' ἀπ' ἐκείνης ρεῦμα διὰ τοῦ στόματος ἰὸν μετὰ φθόγγου κέκληται λόγος; ΘΕΑΙ. Ἀληθῆ». *Σοφιστής* 263 Ε.

(2) Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια II, 1.

(3) Φυλαὶ πρωτόγονοι τῆς Γροιλανδίας καὶ τῆς Αὐστραλίας εὐρέθησαν γὰρ ἔχουν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἦθη ἡμερᾶ καὶ φιλόανθρωπα.

Τὸ *κάλλος* εἶναι ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρμονικῶν μορφῶν ἢ γενῶσα ἔκφρασις ἀρεσκείας. Ἡ ψυχὴ βιοῦ ἀμέσως καὶ καθ' ἑαυτὴν τὸ ὠραῖον ἄνευ σκέψεως. Τὴν ἐντύπωσιν τῆς ταύτης ἐκφράζει ἐκάστοτε ἐξωτερικῶς διὰ παραστάσεως καλλιτεχνικῆς, τυγχανούσης κοινῆς ἀναγνωρίσεως. Ἡ ἐκδήλωσις αὕτη συνεμφανίζεται μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' οὗ τὰ πρῶτα ἔργα του δὲν προσδιορίζονται μόνον ἀπὸ τὴν χρησιμότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὠραιότητα. Ἄλλωστε, ὡς ἀνεφέραμεν, ἡ ὠραιότης εἶναι ἀρχὴ ἀνευρισκομένη εἰς τὴν ὑπὸ τὸν ἀνθρώπον σφαῖραν τῶν ἐμβίων ὄντων ἐν γενεῖ.

Τὸ *θεῖον* εἶναι βίωσις περὶ νοήματος τοῦ ὅλου εἶναι, ἐμφανιζομένη ἀμέσως ἐν τῇ ψυχῇ ὡς «πάθος καὶ διάθεσις», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους (1). Τὸ «πάθος» τοῦτο ἐκφράζεται ἐξωτερικῶς μὲ ἰδέας (*δόγματα*) καὶ τελετάς (*θρησκείας*) (2). Εἶδη παραστάσεως τοῦ πνευματικοῦ τούτου στοιχείου εἶναι, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Πλούταρχος, τὸ φυσικόν, τὸ μυθικόν καὶ τὸ νομικόν (3).

Ὅλαι αἱ περιοχαὶ τοῦ πνεύματος ἐμφανίζουσι ἐν στοιχείῳ ἐσωτερικόν, βιωματικόν καὶ ἐν ἐξωτερικόν, ἐκφράσεως. Ἀποβλέποντες εἰς τὸ πρῶτον ὀμιλοῦμεν περὶ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος, θεωροῦντες δὲ τὸ δεύτερον ἀποφαινόμεθα περὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος.

Ἐποκειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἡ παρ' ἐκάστου προσώπου ἄμεσος ἐσωτερικὴ αἴσθησις τῶν τεσσάρων ὡς ἄνω περιοχῶν. Αὕτη εἶναι λίαν ζωηρὰ κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν, ὅτε τὸ διαμορφούμενον πρόσωπον ἐπιτελεῖ μίαν ἀνάτασιν τῆς ψυχῆς πρὸς ὑπέρβασιν τοῦ βιολογικοῦ καὶ ἀναζητήσιν ὑψηλοτέρων βιώσεων.

(1) «Καθάπερ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ τοὺς τελουμένους οὐ μαθεῖν τι δεῖν, ἀλλὰ παθεῖν καὶ διατεθῆναι, δηλονότι γενομένους ἐπιτηδεύουσιν». *Διάλογος περὶ Φιλοσοφίας*, ἀπόσπ. 15.

(2) Ὁ ὅρος *θρησκεία* ἐκ τοῦ (θράττω = ταρασσῶ) φαίνεται, ὅτι ἔχει σχέσιν μὲ τὴν θράκην (θρασκίας ἄνεμος). Πρῶται αἱ γυναῖκες τῶν βρακῶν, μουόμεναι εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ὀρφέως, ἐνεφάνιζον ἐνθουσιάζουσαι κατὰ τὸν Πλούταρχον, «ἀφ' ὧν δοκεῖ καὶ τὸ θρησκεῦειν ὄνομα ταῖς κατακόροις γενέσθαι καὶ περιέργοις ἱερουργίαις». *Βίος Ἀλεξάνδρου*, II.

(3) «Οἱ τὸν περὶ τῶν θεῶν παραδόντες σεβασμὸν διὰ τριῶν ἡμῖν ἐξέθησαν εἰδῶν, πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ, δεύτερον δὲ τοῦ μυθικοῦ, τρίτον δὲ τοῦ τὴν μαρτυρίαν ἐκ τῶν νόμων εἰληφότος διοικεῖσθαι. Διδάσκεται δὲ τὸ μὲν φυσικόν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τὸ δὲ μυθικόν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τὸ δὲ νομικόν ὑφ' ἐκάστης αἰεὶ πόλεως συνίσταται». *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις*, I στ'.

Ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἡ ἔκφρασις καὶ παράστασις δι' ὕλικῶν μέσων τῶν ἐκάστοτε ἐσωτερικῶν βιώσεων, εἴτε ἀτόμων εἴτε ομάδων. Ἡ παράστασις ἐπιτελεῖται εἴτε διὰ τῶν ἔργων τοῦ λόγου, εἴτε διὰ τῶν πράξεων, εἴτε διὰ τῶν θεσμῶν, εἴτε διὰ τῶν δημιουργιῶν τῆς τέχνης. Ἄπαξ πραγματοποιηθῆ ἡ παράστασις αὕτη ἀποτελεῖ κάτι τὸ πάγιον, με μορφήν ἀποτετελεσμένην, με ἴδιαν ὄντοτητα ἔχουσαν ἀμεταβλήτως συνεχιζομένην ὑπόστασιν. Οὕτως ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι μία ἐπιστημονικὴ διακρίβωσις, μία ἠθικὴ ἀρχὴ εἰς κανὼν δικαίου, μία πρᾶξις ἐξαίρετος, ἐν μνημεῖον τῆς τέχνης, μία θρησκευτικὴ διδασκαλία.

Ἡ πραγματοποίησις τοῦ πνεύματος ἐπιτελεῖται εἴτε ὑπὸ ἐνὸς μόνου προσώπου, εἴτε ὑπὸ ὀλοκλήρου κοινωνικῆς ομάδος. Ἐκεῖθεν ἡ διάκρισις προσωπικοῦ καὶ ὁμαδικοῦ πνεύματος.

Προσωπικὸν πνεῦμα εἶναι τὸ κατὰ ἰδιάζοντα τρόπον πραγματοποιούμενον εἴτε ὑποκειμενικῶς εἴτε ἀντικειμενικῶς ὑπὸ ἐνὸς ὀρισμένου προσώπου. Τοῦτο τὸ πράττει κατὰ ἓνα τρόπον μοναδικόν. Ἡ μοναδικότης αὕτη ἀποτελεῖ καὶ τὴν οὐσίαν του. Τὸ προσωπικὸν πνεῦμα ποικίλλει ἀναλόγως τῆς πνευματικῆς περιοχῆς εἰς τὴν ὁποίαν πραγματοποιεῖται. Τὸ ἄτομον ἀποκαλύπτει τὰς ἐσωτάτας του βιώσεις εἴτε ὡς καλλιτέχνης, εἴτε ὡς προφήτης, εἴτε ὡς πολιτικὸς ἀναμορφωτής, εἴτε ὡς σοφός.

Ὀμαδικὸν πνεῦμα εἶναι τὸ πραγματοποιούμενον εἴτε ὑποκειμενικῶς εἴτε ἀντικειμενικῶς ὑπὸ πλειόνων προσώπων ἀποτελούντων ομάδα, ἔχον δὲ κοινήν ὑφήν. Οἱ μὲν τρόποι βιώσεως εἰς ὅλα τὰ μέλη εἶναι οἱ αὐτοί, ἡ δὲ ἀντικειμενικὴ ἀποτύπωσις τῶν ἔχει ἐνιαίαν μορφήν. Ἡ γένεσις του βοηθεῖται ἀπὸ τὸ προσωπικὸν πνεῦμα. Τοῦτο δὲν ἀρκεῖται νὰ μένη κλειστὸν εἰς ἑαυτὸ, ἀλλὰ ζητεῖ ἐπαφήν με ἄλλα πρόσωπα. Ἀσκεῖ αὐτομάτως ἀκτινοβολίαν ἐπ' αὐτῶν, ὡς συμβαίνει με πᾶν κέντρον φωτός, ἀλλὰ καὶ λαμβάνει παρορμήσεις καὶ διεγέρσεις ἐξ αὐτῶν.

Τὸ ὁμαδικὸν πνεῦμα γεννᾶται εἰς πλείονας συγχρόνως ψυχάς, διότι αὗται ἐμφανίζουσι τὸ φαινόμενον νὰ πάλλωνται κατὰ ὅμοιον τρόπον με ἠύξημένον τόνον δονήσεων, ἀλλὰ καὶ με συνήχησιν παλμῶν. Ἡ ἀφειτηρία του εἶναι συνήθως ἄγνωστος, ἡ καὶ ἀμφισβητούμενη. Ἡ «ἀρχὴ τῆς κινήσεως» ἀποδίδεται εἰς πλείονας, ἀφοῦ πλείονες ἦσαν φορεῖς τῶν αὐτῶν τάσεων καὶ κοινωνοὶ τῶν αὐτῶν συγκλονισμῶν. Ἐπώσθη παραλλήλως εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀπὸ πλείονας συνειδήσεις.

Τὸ εἶδος τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ εἶδος τῆς ομάδος. Ἄλλο εἶναι εἰς μίαν οἰκογένειαν, εἰς μίαν σχολήν,

εἰς ἓν σωματεῖον, εἰς μίαν θρησκευτικὴν ἀδελφότητα, εἰς ἓν πολιτικὸν κόμμα, εἰς μίαν στρατιωτικὴν μονάδα, εἰς ἓν ἔθνος. Ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου διακρίνεται τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἔχον ἴδια γνωρίσματα ἀποτυπούμενα καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὰ ἥθη καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἐχομεν τὸ κλασσικὸν πνεῦμα, τὸ πνεῦμα τοῦ Μεσαίωνα, τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως τὸ πνεῦμα τῆς Διαφωτίσεως, τὸ πνεῦμα τοῦ Ρωμαντισμοῦ, τὸ πνεῦμα τοῦ Θετικισμοῦ. Τώρα εἰσερχόμεθα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀτομικοῦ αἰῶνος.

Εἰς τὸ πνεῦμα ἐκάστης ἐποχῆς ἔχομεν φάσεις πρωϊμότητος, ὀριμότητος, παρακμῆς, πτώσεως. Εἰς τὰ πρόσωπα, τὰς ομάδας, τὰς ἐποχὰς ἔχομεν ἐκάστοτε ἴδιον πνεῦμα, πολὺ πνεῦμα, ὀλίγον πνεῦμα, ἢ καὶ στέρησιν πνεύματος. Τοῦτο μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἱστορία. Ἐχομεν μίαν πορείαν τοῦ πνεύματος ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ.

Τὸ θέμα τοῦτο χρήζει λεπτομερεστέρως ἐρεύνης.

2. Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος.

Οἱ πυρῆνες πνευματικότητος συνεμφανίζονται μετὰ τῶν πρώτων ἀνθρώπων. Αἱ βαθμηδὸν αὐξανόμεναι κλεισταὶ πολιτεῖα καὶ ομάδες διαμορφώνουν κοινωνικοὺς ὀργανισμοὺς παραλλήλους μὲ ἴδια χαρακτηριστικά, ἴδιον πνεῦμα, εἰς πολλάς συγχρόνως περιοχὰς τοῦ πλανήτου μας. Τοῦτο συμβαίνει κατὰ πρῶτον εἰς τὰς περὶ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν χώρας, εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ τὴν Κίναν, διὰ νὰ ἐπεκταθῇ ἔπειτα βαθμιαίως εἰς ὀλόκληρον τὴν γῆν.

Τὸ ἄπαξ ἐμφανισθὲν πνεῦμα ἐπιζῆ εἴτε διὰ τῆς συνεχοῦς ζωῆς τῆς ομάδος, εἴτε διὰ τῆς ἀποτυπώσεώς του εἰς μνημεῖα πνευματικὰ ἀκατάλυτα, εἴτε διὰ τῆς ἀφομοιώσεώς του ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἀπὸ ἄλλας ομάδας. Μορφαὶ πνεύματος σαφῶς ἀποτετελεσμένοι διακρίνονται τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ Ἰουδαϊκόν, τὸ Ρωμαϊκόν, τὸ Χριστιανικόν, τὸ Ἀσιατικόν, τὸ Δυτικοευρωπαϊκόν.

Εἰς τὰς ἡμέρας μας λόγῳ τῆς μεγάλης ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν τὰ πνεύματα ταῦτα ἐρχόμενα εἰς συνάφειαν ἀνευρίσκουν ἀμοιβαίως κοινὰ στοιχεῖα, ἅτινα διαμορφώνουν ἓν Παγκόσμιον πνεῦμα.

Θὰ διασαφήσωμεν τὴν ἰδιαιτερότητα ἐκάστου.

α'. Τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα.

Τυπικὰ γνωρίσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος εἶναι ὁ πλοῦτος τῆς ὕφης καὶ ἡ σαφήνεια τῆς ἐκφράσεως. Εἰς τὴν γένεσιν του συμβάλλουν πλείονες πολιτιστικαὶ ομάδες. Ἀποτελοῦν μὲν αἱ Ἀθηναίους συγκεντρωμένης λάμψεως καὶ θερμότητος, πρὸς αὐτὴν ὁμῶς